

Izabela Soljan
Elżbieta Bilska-Wodecka

Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej
Uniwersytet Jagielloński
ul. Grodzka 64
31-044 Kraków
e.bilska@geo.uj.edu.pl

METODY BADAWCZE STOSOWANE W GEOGRAFII PIELGRZYMEK

Zarys treści: Celem pracy jest omówienie głównych metod badawczych stosowanych w geografii pielgrzymek. Analizy zagadnienia dokonano na podstawie już opublikowanych prac zarówno w kraju, jak i za granicą. Wyróżniono następujące grupy metod badawczych: wykorzystujące informacje pierwotne, wykorzystujące źródła rękopiśmienne i materiały ikonograficzne, wykorzystujące informacje wtórne oraz metody kartograficzne.

Słowa kluczowe: geografia pielgrzymek, metody badawcze, pielgrzymka, sanktuarium, ośrodek kultu religijnego.

1. WPROWADZENIE

Geografia pielgrzymek jest integralną częścią stosunkowo nowej dyscypliny naukowej, jaką jest geografia religii. Pielgrzymki zawsze fascynowały ludzi, tym bardziej, że od wieków były popularną formą pobożności w wielu wierzeniach i religiach. Najczęściej za pielgrzymkę uznaje się wędrówkę podjętą z motywów religijnych do miejsca uważanego za święte (*locus sacer*) ze względu na szczególne działanie w nim Boga lub bóstwa, aby tam spełniać określone praktyki religijne.

Pielgrzymki są przedmiotem badań wielu dyscyplin naukowych, w tym również geografii. W badaniach migracji pielgrzymkowych prowadzonych przez geografów stosowane są metody polegające na zbieraniu informacji pierwotnych, wykorzystujące źródła rękopiśmienne i materiały ikonograficzne, informacje wtórne oraz metody kartograficzne. Do tej pory w geografii pielgrzymek brak jest odrębnych prac określających stosowane techniki i metody badawcze. Autorki

RESEARCH METHODS IN THE GEOGRAPHY OF PILGRIMAGE

Abstract: The aim of the article is to discuss the main research methods used in the geography of pilgrimage through an analysis based on already existing works published both in Poland and outside. The following groups of research methods were identified: those based on primary sources, those which refer to handwritten sources and iconographic materials, those based on secondary sources and, finally, cartographic methods.

Key words: geography of pilgrimage, research methods, pilgrimage, sanctuary, religious cult centre

1. INTRODUCTION

The geography of pilgrimage is an integral part of the geography of religion, a relatively new academic discipline. Pilgrimages have always fascinated people, especially as they have been a popular form of piety in many beliefs and religions for centuries. A pilgrimage is usually understood as a journey inspired by religion to a site considered sacred (*locus sacer*) because a manifestation of God or another deity has encouraged religious practices.

Pilgrimage can be studied in a number of disciplines as well as geography. Geographers investigating pilgrimage use methods based on the collection of primary information, handwritten sources and iconographic materials and secondary information, as well as cartographic methods but so far there have been no publications describing the research tech-

niniejszej publikacji pragną jedynie zasygnalizować problem, traktując te krótkie rozważania jako materiał wyjściowy do dalszej konstruktywnej wymiany myśli.

2. PIELGRZYMKI JAKO PRZEDMIOT BADAŃ GEOGRAFICZNYCH

Uwzględniając zainteresowania naukowe, pielgrzymki były domeną głównie historyków, historyków Kościoła, religioznawców, socjologów czy etnografów. Geografowie zaczęli zajmować się tą tematyką stosunkowo późno. Badania ruchu pielgrzymkowego zaczęto inicjować dopiero w okresie międzywojennym. Studia w tej dziedzinie podjęła rozwijająca się w Polsce, w latach 30. XX w., geografia turystyki. Pielgrzymki uznano za jedną z form „turystyki masowej”, a miejscowości pielgrzymkowe za jeden z typów „ośrodków atrakcyjności turystycznej” (LESZCZYCKI 1937, JACKOWSKI 1991b). Pod koniec lat 70. XX w. omawiana problematyka zaczęła ponownie stanowić przedmiot badań nauk geograficznych, szczególnie zaś geografii turystyki (JACKOWSKI 1991b). Problematykę geografii pielgrzymek zaczęto dostrzegać również w podręcznikach geografii turystycznej Polski (LIJEWSKI, MIKUŁOWSKI, WYRZYKOWSKI 1985) oraz geografii turystyki (KOWALCZYK 2000).

W geografii światowej w pierwszych podręcznikach geografii religii DEFFONTAINESA (1948) oraz SOPHERA (1967) pielgrzymki zostały potraktowane jedynie marginalnie. Największe zasługi wśród geografów należy przypisać uczonym hinduskim, wydającym liczne prace z zakresu geografii pielgrzymek, głównie w hinduizmie (m.in. BHARDWAJ 1973, SIGH 1987a, b). Publikowano również opracowania dotyczące migracji pielgrzymkowych w islamie (m.in. ROWLEY, EL-HAMDAN 1978, SHAIR, KARAN 1979) i buddyzmie (m.in. TANAKA 1977, 1990). Peregrynacje do sanktuariów katolickich w Europie Zachodniej stały się tematem opracowania NOLAN, NOLAN (1989). Na uwagę zasługują też prace G. RINSCHENDEGO poświęcone m.in. Lourdes (1986) i LORETO (1995).

Niekwestionowanym autorytetem w dziedzinie geografii pielgrzymek jest Prof. Antoni Jackowski, którego prace znane są i licznie cytowane nie tylko w Polsce, ale i za granicą. W dorobku Profesora znajdują się publikacje obejmujące

techniques and methods used. The authors of this article wish only to touch on this issue, treating this short discussion as introductory material for further debate.

2. PILGRIMAGE AS A SUBJECT FOR GEOGRAPHICAL STUDY

Pilgrimage used to be studied mainly by historians, ecclesiastical historians, historians of religion, sociologists or ethnographers. Geographers started to deal with it relatively late. The first studies were initiated only during the interwar period as part of the geography of tourism which developed in Poland in the 1930s. Pilgrimages were considered to be a form of 'mass tourism', and pilgrimage destinations as one type of 'tourism attraction centres' (LESZCZYCKI 1937, JACKOWSKI 1991b). In the late 1970s the issue of pilgrimage again became a subject researched in geography, especially the geography of tourism (JACKOWSKI 1991b), and it was included in textbooks on the tourism geography of Poland (LIJEWSKI, MIKUŁOWSKI & WYRZYKOWSKI 1985) and the geography of tourism (KOWALCZYK 2000).

In the first textbooks on the geography of religion, by DEFFONTAINES (1948) and SOPHER (1967), pilgrimage was treated marginally. It was Hindu geographers who devoted most attention in numerous publications on the geography of pilgrimage, mainly concerning Hindu practices (e.g. BHARDWAJ 1973, SIGH 1987a, b). Works on pilgrimage in Islam (e.g. ROWLEY & EL-HAMDAN 1978, SHAIR & KARAN 1979) and Buddhism (e.g. TANAKA 1977, 1990) were also published. Visits to Catholic sanctuaries in Western Europe were discussed by Nolan (NOLAN 1989) while works by RINSCHENDE, devoted to Lourdes (1986) and Loretto (1995), also deserve to be mentioned.

An unquestionable authority on the subject is Prof. Antoni Jackowski whose work is known, and often quoted, not only in Poland but also abroad. His output includes publications regarding pilgrimages in practically all currently

zagadnienia ruchu pielgrzymkowego właściwie we wszystkich istniejących obecnie religiach, ze szczególnym uwzględnieniem pielgrzymek chrześcijańskich.

Przedmiot zainteresowania geografii pielgrzymek stanowią zwłaszcza następujące problemy badawcze (JACKOWSKI, BILSKA, SOLJAN 1997):

- migracje pielgrzymkowe (m.in. natężenie, kierunki, dynamika, typy migracji, zasięg przestrzenny, struktura społeczna uczestników, sezonowość, długość pobytu itp.),
- środowisko przyrodnicze a pielgrzymki,
- przestrzeń pielgrzymkowa (religijna),
- pielgrzymki a osadnictwo (m.in. wpływ pielgrzymek na rozwój sieci osadniczej, „osiedla pielgrzymkowe”, centra miejsko-religijne, rozwój przestrzenny i struktura przestrzenna ośrodków kultu, struktura funkcjonalna, rozwój infrastruktury w ośrodkach kultu, typologia jednostek osadniczych o funkcji pielgrzymkowej itd.),
- przekształcenia krajobrazu naturalnego i kulturowego w wyniku rozwoju funkcji religijnej (pielgrzymkowej),
- szlaki pielgrzymkowe, transport a pielgrzymki,
- pielgrzymki a turystyka,
- pielgrzymki a rozwój różnych dziedzin gospodarki (np. przemysł, rolnictwo),
- pielgrzymki a ochrona środowiska,
- pielgrzymki a rozwój horyzontu geograficznego społeczeństw,
- regionalizacja zjawisk religijnych,
- kartografia religijna (pielgrzymkowa).

Ze względu na interdyscyplinarny charakter zjawiska pielgrzymowania, w geografii pielgrzymek wykorzystuje się metody badawcze stosowane w geografii turystyki, historii, czy socjologii. Uwzględnienie szerokiego kontekstu historycznego pozwala wyjaśnić genezę rejestrowanych obecnie procesów migracyjnych. Brak nawiązania do przeszłości w zasadzie uniemożliwia właściwą interpretację zjawisk religijnych współcześnie zachodzących w przestrzeni. Zjawiska te rozpatrywane są w aspekcie czasowo-przestrzennym na tle podstawowych założeń danej wiary i wynikających z niej nakazów religijnych inspirujących decyzję o podjęciu pielgrzymki.

existing religions with particular attention paid to Christian pilgrimage.

The geography of pilgrimage includes the following research issues (JACKOWSKI, BILSKA & SOLJAN 1997):

- pilgrimage itself (e.g. numbers, trends, changes, types, spatial range, social structure of participants, seasonality, how many days, etc.);
- the natural environment and pilgrimage;
- pilgrimage (religious) space;
- pilgrimage and settlement (e.g. the effect of pilgrimage on the development of settlements, 'pilgrimage camps', religious urban centres, the spatial development and structure of centres of religious cults, functional structure, development of infrastructure in centres of religious cults, typology of settlement units with a pilgrimage function, etc.);
- changes to the natural and cultural landscape as a result of development of the religious (pilgrimage) function;
- pilgrim routes, transport and pilgrimage;
- pilgrimage and tourism;
- pilgrimage and the development of various economic sectors (e.g. industry and agriculture);
- pilgrimage and environmental protection;
- pilgrimage and the development of geographical horizons;
- regional patterns of religious phenomena;
- religious (pilgrimage) cartography.

Due to its interdisciplinary nature, the geography of pilgrimage makes use of research methods applied in the geography of tourism, history and sociology. By considering the vast historical context it is possible to explain the origins of processes being recorded currently, while a lack of reference to the past makes an interpretation of contemporary religious phenomena virtually impossible. They are to be considered in the context of time and space, and against the basic assumptions of a given faith and its religious imperatives which have inspired decisions to go on a pilgrimage.

3. METODY BADAWCZE WYKORZYSTUJĄCE INFORMACJE PIERWOTNE

Do podstawowych metod zbierania danych w geografii pielgrzymek zaliczyć można zapożyczone z nauk społecznych: wywiad, obserwację, badania ankietowe, techniki kwestionariuszowe itd. Wadą tego typu badań jest ich czasochłonność, dotycząca zarówno zbierania danych, jak i ich opracowania. Pociąga to za sobą również koszty przygotowania formularzy. Ze względu na te wady, badaniami może zostać objęta tylko niewielka grupa osób, co w pewien sposób rzutuje na uzyskane wyniki. Stosując powyższe techniki badawcze należy bardzo jasno określić cel i zakres badań, statystycznie określić grupę reprezentatywną. Badania ankietowe wśród pielgrzymów najlepiej przeprowadzać w czasie największych uroczystości religijnych (w chrześcijaństwie np. odpustów). Pamiętać też należy, że przedmiotem badań bardzo często są zagadnienia dotyczące sfery duchowej. Wymaga to od przeprowadzających ankiety czy wywiad odpowiedniej postawy i wysokiej kultury. Wielką wartość mają też wywiady i ankiety przeprowadzane z kustoszami i opiekunami sanktuariów czy przewodnikami grup pielgrzymkowych. Omawiane metody przydatne są przede wszystkim do określenia celu przybycia do danego miejsca, rodzaju ruchu pielgrzymkowego, oceny atrakcyjności sanktuarium. Właściwie skonstruowane i przeprowadzone ankiety mogą stać się podstawą i materiałem wyjściowym do szczegółowej analizy i dalszych badań. Pozwalają też zweryfikować wcześniejsze tezy lub postawić nowe.

Ruch pielgrzymkowy powodował często podejmowanie w danym środowisku działalności gospodarczej związanej z tymi migracjami. Obok historii miejsca i jego położenia, ważną rolę odgrywały: dostępność komunikacyjna, infrastruktura noclegowa, żywieniowa i towarzysząca. Wszystkie te elementy decydowały (i decydują obecnie) o roli danego ośrodka w życiu wspólnoty i wyznaczają skalę jego popularności. Wyraża się ona zróżnicowanym zasięgiem terytorialnym (ośrodki międzynarodowe, krajowe, regionalne, lokalne) i społecznym. W celu określenia typów, wielkości, rozmieszczenia bazy noclegowej, gastronomicznej i towarzyszącej przeprowadza się inwentaryzację terenową.

3. RESEARCH METHODS BASED ON PRIMARY INFORMATION

The basic methods of collecting data in the geography of pilgrimage are interview, observation, survey, questionnaire and so on, all of which are used in the social sciences. A disadvantage of this type of research is that it is time-consuming as regards both data collection and interpretation. It also means covering the costs of preparation of the materials. Research of this type can be applied only to a small group of people which has an effect on the results. It is necessary to state the aim and range of the research very precisely, as well as clearly define the sample group. Surveys among pilgrims should be conducted during the biggest religious celebrations (church festivals). It must be remembered that the researched subject is very often related to the spiritual sphere requiring an appropriate attitude and behaviour on the part of the researcher. Interviews and surveys among the custodians of sanctuaries or leaders of pilgrimage groups are of great value as well. The methods discussed here are particularly useful for defining the aim of a journey to a given place and the type of pilgrimage, as well as for evaluating the 'attractiveness' of a sanctuary. Well-constructed and conducted surveys may become a basis for analysis and further research while allowing researchers to verify earlier assumptions or formulate new ones.

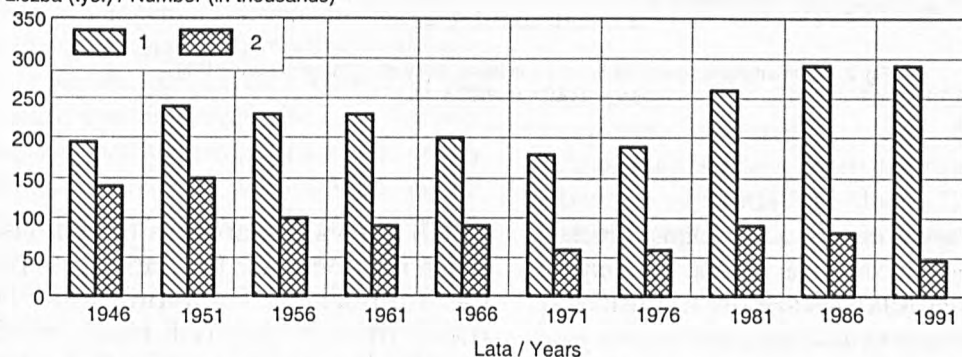
Pilgrimages have often triggered economic activity. In addition to the history of the site and its location, other important factors include accessibility, available accommodation, catering and supplementary infrastructure. All these elements determined (and still do) the role of a given pilgrimage centre in the life of the religious community, and its popularity. The territorial reach of sanctuaries varies (there are international, national and local pilgrimage centres), as well as their social reach. In order to define the types, sizes, and distribution of accommodation, catering and supplementary infrastructure, a method called 'field inventory' is used.

4. METODY BADAWCZE WYKORZYSTUJĄCE ŹRÓDŁA RĘKOPIŚMIENNE I MATERIAŁY IKONOGRAFICZNE

Uzyskanie danych o wielkości ruchu pielgrzymkowego do ośrodków kultu religijnego jest często trudne i wymaga od badającego dużej cierpliwości i inwencji. W większości ośrodków pielgrzymkowych nie są zbierane żadne informacje statystyczne. Pozytywnie wyróżnia się tutaj Lourdes, dysponujące dokładną rejestracją przybywających grup pielgrzymkowych, zwłaszcza pielgrzymek chorych. Ważniejsze ośrodki (np. Jasna Góra, Kalwaria Zebrzydowska, Licheń, Wambierzyce, Kalwaria Pałacowska, Góra Świętej Anny, Gietrzwałd, Bardo Śląskie) prowadzą tzw. księgi pielgrzymkowe lub kroniki. Na ich podstawie można scharakteryzować następujące cechy szczegółowe migracji pielgrzymkowych:

– liczbę pielgrzymów i grup pielgrzymkowych z uwzględnieniem bilansu rocznego, sezonowości, frekwencji w czasie głównych uroczystości religijnych (rys. 1);

Liczba (tys.) / Number (in thousands)

Rys. 1. Liczba Komunii św. udzielonych w Kalwarii Zebrzydowskiej w latach 1946–1991 (SOLJAN 2002, s. 123)

1 – ogółem, 2 – odpust Wniebowzięcia NMP

4. RESEARCH METHODS BASED ON HANDWRITTEN SOURCES AND ICONOGRAPHIC MATERIALS

Collecting data regarding pilgrim numbers is often difficult and requires a lot of patience and inventiveness. In most pilgrimage centres statistical information is not recorded. Lourdes is an exception here offering a detailed register of groups arriving, especially of the sick. Major Polish pilgrimage centres (e.g. Jasna Góra, Kalwaria Zebrzydowska, Lichen, Wambierzyce, Kalwaria Pałacowska, Góra Świętej Anny, Gietrzwałd and Bardo Śląskie) keep pilgrimage books which provide information for the analysis of the following:

– the number of pilgrims and pilgrimage groups including annual totals, seasonality, attendance during the main religious celebrations (Fig. 1);

Fig. 1. Figures for those taking Holy Communion in Kalwaria Zebrzydowska (1946–1991) (SOLJAN 2002, p. 123)

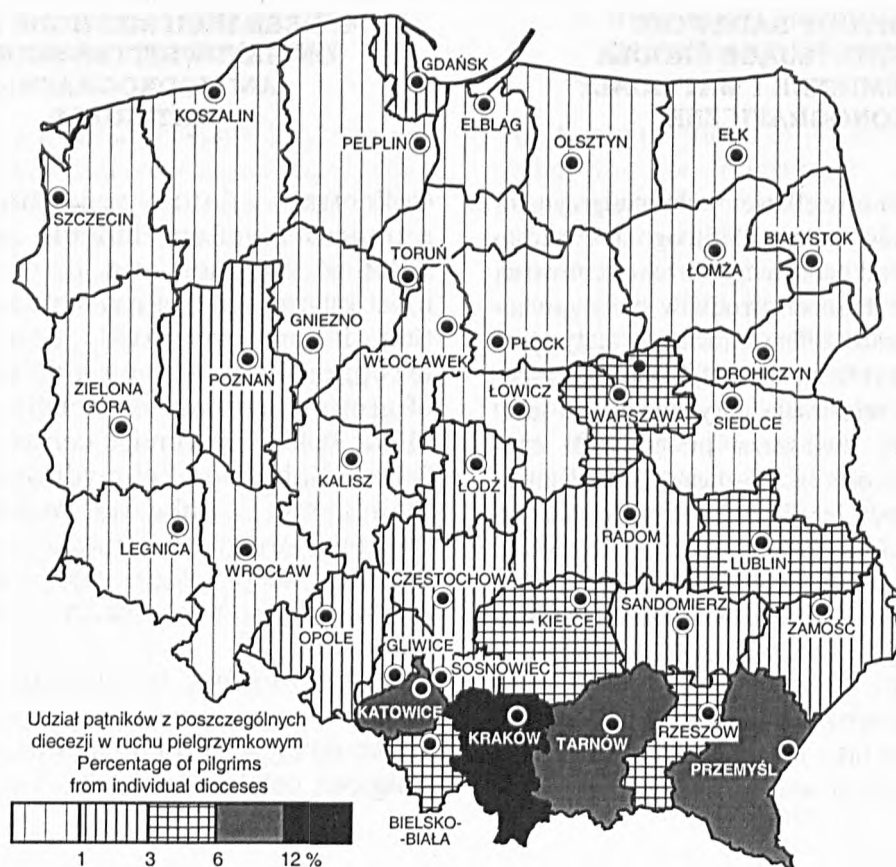
1 – total, 2 – the Assumption of the Blessed Virgin Mary

– zasięg przestrzenny z uwzględnieniem podziału na jednostki terytorialne (diecezje, województwa oraz liczbę pielgrzymów zagranicznych) (rys. 2).

Należy jednak zaznaczyć, iż księgi pielgrzymkowe w wielu sanktuariach prowadzone są od niedawna, zazwyczaj od kilku lub kilkunastu lat. W okresach wcześniejszych czasami odnotowywano w kronikach parafialnych liczbę pielgrzymów przybyłych na większe uroczystości (odpusty, jubileusze, koronacje). Innym źródłem infor-

– territorial reach based on administrative units (dioceses, *województwos* and the number of foreign pilgrims) (Fig. 2).

It should be stressed, however, that in many sanctuaries pilgrimage books have only been kept for a short time, at most for recent decades. Earlier the numbers of pilgrims who arrived for major celebrations (church festivals, jubilees, coronations of Our Lady) were recorded in parish chronicles. Another source of information

Rys. 2. Zorganizowany ruch pielgrzymkowy do sanktuarium Bożego Miłosierdzia w Krakowie-Lagiewnikach w 1999 r. (SOLJAN, MATLAK 2000, s. 162)

Fig. 2. Organised pilgrimages to the Sanctuary of Divine Mercy at Lagiewniki in Kraków (1999) (SOLJAN & MATLAK 2000, p. 162)

macji pozwalającym szacować wielkość ruchu pielgrzymkowego, może być liczba rozdanych Komunii świętych (dla sanktuariów katolickich). Jednak i te dane nie są udostępniane we wszystkich ośrodkach, poza tym Komunię św. można przyjmować więcej aniżeli raz dziennie. Pomocna przy określeniu zasięgu oddziaływania sanktuarium może być też analiza tzw. ksiąg pamiątkowych lub ksiąg doznanych łask i cudów. W księdze łask i cudów zazwyczaj podane są dane osoby składającej podziękowanie, w tym miejscowość, z której pochodzi. Większy problem stanowią księgi pamiątkowe. Są one wystawiane w sanktuariach, ale wpisy dokonywane są w sposób selektywny, chaotyczny i nieuporządkowany. Opracowanie takich źródeł jest bardzo pracochłonne, a wynik mało miarodajny.

Ważną rolę w zachowaniu tożsamości i specyfiki sanktuariów odgrywiają gromadzone wota, darowane przez wiernych, oraz inne dokumenty i dowody ich pobożności. Stanowią one często

which allows researchers to establish pilgrimage numbers are (in Catholic sanctuaries) the number of communicants. However, these records are not made available in all pilgrimage centres and besides Holy Communion can be received more than once a day. The range of a sanctuary's influence can be also estimated by analysing visitors' books or the 'books of graces and miracles' recording those which pilgrims have experienced and usually including information such as the place of origin. Visitors' books present a more serious issue. They are freely available in sanctuaries, but entries are made selectively and without order. Interpreting such sources is extremely time-consuming and the results not reliable.

An important part in preserving the identity and special character of sanctuaries is played by the votive offerings

cenną informację o zasięgu przestrzennym i społecznym oddziaływania danego sanktuarium. Odnosi się to głównie do chrześcijaństwa (np. charakterystyczne malowidła wotywnie w europejskich krajach niemieckojęzycznych), ale ze zjawiskiem tym spotykamy się również w innych religiach.

Cennym źródłem są też kroniki parafialne i zakonne oraz akta wizytacji. Pozwalają one odtworzyć ciągłość kultu w danym ośrodku, uzyskać informacje o pątnikach nawiedzających sanktuarium (głównie skąd przybywali) oraz odbywających się uroczystościach religijnych.

Do metod badawczych wykorzystywanych w geografii pielgrzymek należą też: analiza przewodników dla pielgrzymów, modlitewników, pocztówek, map, ogłoszeń, pamiątek z pielgrzymek oraz literatury pięknej.

5. METODY BADAWCZE WYKORZYSTUJĄCE INFORMACJE WTÓRNE

W porównaniu z innymi dyscyplinami geografii społeczno-ekonomicznej, prowadząc badania w zakresie geografii pielgrzymek zauważyć można niedostatek, a w niektórych dziedzinach nawet brak, informacji statystycznych. Taki stan rzeczy wynika przede wszystkim ze specyfiki podejmowanych problemów badawczych. Jak już sygnalizowano, wiele ośrodków nie prowadzi żadnej dokumentacji związanej z przybywającymi pielgrzymami. Czasami są to jedynie dane uzyskane od kustosa czy proboszcza, zupełnie szacunkowe, podane na podstawie codziennej obserwacji. W różnych informatorach i rocznikach można jedynie znaleźć informacje o wielkości danej grupy wyznaniowej w skali świata czy poszczególnych krajów, ewentualnie o liczbie parafii, obiektów sakralnych, duchowieństwie, natomiast brak jest jakichkolwiek danych o ruchu pielgrzymkowym, lub są to dane bardzo wybiórcze.

Sytuacja ta powoduje, że w geografii pielgrzymek rzadko korzysta się z zaawansowanych metod statystycznych. Częściej dla ustalenia rangi danego sanktuarium przyjmuje się cechy jakościowe właściwe dla danego miejsca (np. posiadanie koronowanego wizerunku, cennych relikwii, odprawiane nabożeństwa) aniżeli ilościowe, co z kolei utrudnia przeprowadzenie badań porównawczych (rys. 3).

given by the believers as well as other proofs of their religiousness, and they often provide valuable information about both the territorial and social reach of a given sanctuary. This mainly concerns Christianity (e.g. the characteristic votive paintings in German-speaking European countries), but can be found in other religions too.

Other valuable sources of information are parish and monastic 'chronicles' and inspection reports. These allow reconstruction of the continuity of a cult in a given pilgrimage centre, information about pilgrims visiting the sanctuary (mainly from where they arrive) and the religious celebrations taking place there.

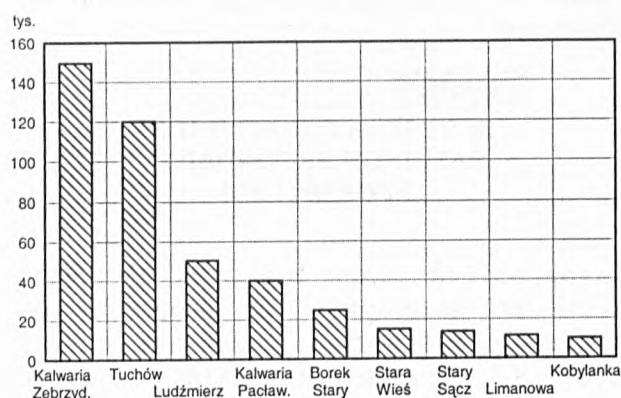
Other methods used include the analysis of pilgrim guidebooks, prayer books, postcards, maps, public notices, pilgrimage souvenirs, as well as what is found in literature.

5. RESEARCH METHODS BASED ON SECONDARY INFORMATION

Compared to other branches of socio-economic geography, the geography of pilgrimage suffers from a shortage or even absence of statistical data. This is caused mainly by the special nature of the researched subject. As noted above, many pilgrimage centres do not keep documentation regarding pilgrims and sometimes it is only information provided by the custodian or priest, guesses based on everyday observation. Directories only contain information about the numbers globally or in individual countries, possibly the number of parishes, sacred buildings and clergy, while there is no or very little information concerning pilgrimage.

As a result, researchers rarely use advanced statistical methods in the geography of pilgrimage. In order to establish the status of a given sanctuary, they very often refer to the qualitative features of a given site (e.g. a crowned image of Our Lady, valuable relics, masses celebrated) rather than quantitative which makes comparative study difficult (Fig. 3).

Postulowano (SOPHER 1967) używanie technik statystycznych w celu badania zjawisk religijnych oraz badań za pomocą modelu przestrzennych interakcji takich zjawisk, jak: organizacja przestrzeni przez grupy religijne, dystans dojazdu do kościoła, wielkość i kształt ruchu pielgrzymkowego oraz geograficzne rozprzestrzenianie się organizacji religijnych. ROWLEY i EL-HAMDAN (1978) opracowali logarytmiczny wielokrotny model statystycznego ruchu pielgrzymkowego do Mekki (PARK 1994). Metodę modelową wykorzystano także do zobrazowania przestrzennego zróżnicowania pielgrzymek do Mekki (SHAIR, KARAN 1979). Jako zmienną zależną przyjęto współczynnik liczby pielgrzymów na tysiąc muzułmanów, zmienne niezależne to: odległość miejsca zamieszkania pielgrzymów od Mekki, procent ludności muzułmańskiej w społeczeństwie danego kraju oraz dochód narodowy.

Rys. 3. Ruch pielgrzymkowy podczas głównych odpustów w wybranych sanktuariach karpackich na początku lat 90. XX w. (SOLJAN 2002, s. 132)

Podjęto również próbę zastosowania teorii dyfuzji do wyjaśnienia przyczyn budowania kalwaryjskich ośrodków kultu religijnego (BILSKA-WODECKA 2003). Autorka w historii kalwarii europejskich wyróżniła dwie grupy osób, które były inicjatorami ich budowy. Pierwszą z nich było duchowieństwo: diecezjalne i zakonne, a drugą stanowiły osoby świeckie, które znały z autopsji inną bądź inne kalwarie. Na podstawie przeprowadzonej analizy można wskazać kalwarie, które silnie oddziaływały na sąsiednie regiony i były źródłem inspiracji do budowy nowych obiektów lub wzorem wykorzystywanym przy budowie wybranych kaplic. Były to kalwarie w: Varallo Sesia, Görlitz, Graz, Linz, Hernals, a także Kalwaria Zebrzydowska (rys. 4).

It has been suggested (SOPHER 1967) that statistical techniques should be used in order to study religious phenomena and carry out research into such areas as how religious groups organise space, distances travelled to attend church, size and form of pilgrimage, as well as the geographical expansion of religious organisations. This research should be conducted by means of a spatial interaction model. ROWLEY & EL-HAMDAN (1978) devised a statistical model for pilgrimage to Mecca (PARK 1994) and this was also used for a spatial representation (SHAIR & KARAN 1979). The number of pilgrims per 1000 Muslims was the dependent variable, and the independent variables were distance between the pilgrims' homes and Mecca, the percentage of Muslim population in a given country, and the national GDP.

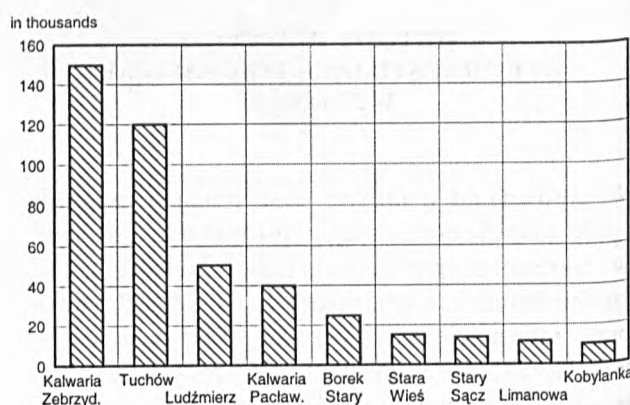

Fig. 3. Pilgrim numbers during the main church festivals at selected Carpathian sanctuaries in the early 1990's (SOLJAN 2002, p. 132)

An attempt was made to apply the theory of diffusion to explain the establishment of calvaries as religious cult centres (BILSKA-WODECKA 2003). The author identified two groups of people in European history who initiated calvary construction. The first were diocesan clergy and those in monastic orders, and the other a secular group familiar with existing calvaries. She indicated those calvaries which had strongly affected neighbouring regions and inspired the erection of new ones or were examples to be followed. These were the calvaries in Varallo Sesia, Görlitz, Graz, Linz, Kalwaria Zebrzydowska and Hernals (Fig. 4)

Rys. 4. Źródła dyfuzji idei budowy kalwarii oraz kierunki przepływu informacji (BILSKA-WODECKA 2003, s. 208)

Fig. 4. Sources for the diffusion of the calvary building idea and directions of information flow (BILSKA-WODECKA 2003, p.208)

6. METODY KARTOGRAFICZNE

Zebrane dane są prezentowane, tak jak to jest czynione w innych dyscyplinach geograficznych, w postaci tabel, wykresów i map. W celu kartograficznej prezentacji wyników badań mogą być wykorzystywane następujące metody prezentacji kartograficznej:

- metoda punktowa – w celu lokalizacji danych elementów i prezentacji zagęszczenia występowania danego zjawiska;

6. CARTOGRAPHIC METHODS

The collected data is presented in the form of tables, graphs and maps, as in other geographical disciplines. For the purposes of a cartographic presentation of research results the following methods can be used:

- point mapping – in order to locate given elements and present the concentration of a given phenomenon;

- metoda kartogramu - w celu wykazania korelacji pomiędzy prezentowanym zjawiskiem a przestrzenią, na którym ono występuje (zob. rys. 2);
- metoda kartodiagramu - w celu przedstawienia wielkości bezwzględnych badanych zjawisk oraz ich struktury;
- metoda sygnaturowa - przedstawiająca zjawiska jednostkowe;
- metoda wstęgowa - służąca przedstawieniu wielkości potoków pielgrzymów;
- metoda izarytmiczna - służąca przedstawieniu zasięgu przestrzennego oddziaływania ośrodka kultu religijnego.

7. ZAKOŃCZENIE

Przegląd zaprezentowanych metod stosowanych dotąd w geografii pielgrzymek pozwala stwierdzić, iż są to w większości metody tradycyjne, od dawna wykorzystywane w naukach historycznych, społecznych i geograficznych. Z metod historycznych przy omawianiu zjawiska pielgrzymowania szczególnie przydatna jest analiza historyczna, przeprowadzana na podstawie dostępnych źródeł rękopiśmiennych i opracowań. Jako pewną nowość w badaniach pielgrzymek geografom należy przypisać przestrzenne spojrzenie na badane zjawiska, przejawiające się m.in. zamieszczanymi diagramami i mapami. Znacznie gorzej przedstawia się wykorzystanie nowszych metod badawczych, zwłaszcza metody modelu. Próby takie były podejmowane rzadko i dotąd nie znalazły szerszego zastosowania. Wydaje się też konieczne silniejsze osadzenie geografii pielgrzymek, podobnie jak całej geografii religii, w mocno rozwijającej się obecnie geografii kultury (której częścią z pewnością jest geografia religii) i geografii humanistycznej oraz sięgnięcie do metod w nich stosowanych.

KWESTIONARIUSZ DOTYCZĄCY BADANIA SANKTUARIÓW ORAZ MIEJSCOWOŚCI PIELGRZYMKOWYCH

1. Część ogólna

1. Sanktuarium: aktualne wezwanie, wstępny opis (m.in. czy jest to tzw. kościół odpustowy).
2. Status miejscowości (miasto, wieś), przynależność administracyjna i kościelna.
3. Szczegółowa lokalizacja (np. w centrum miejscowości czy na jej peryferiach, na wzgórzu czy u jego podnóża, w pobliżu cudownego źródła, czczonego obiektu fizjograficznego itp.).

- cartogram - in order to demonstrate the correlation between the presented phenomenon and the space in which it occurs (Fig. 2);
- diagrammatic map - in order to present the absolute values of phenomena and their structure;
- use of symbols - to present individual phenomena;
- proportional arrows - presenting the size of pilgrim flows;
- isopleth map - presenting the spatial range of the influence of a religious cult centre.

7. CONCLUSIONS

The review of methods used in the geography of pilgrimage leads to the conclusion that they are mostly traditional methods long applied in history, sociology and geography. A particularly useful method is a historical analysis based on the available handwritten sources. A new idea introduced by geographers is a spatial approach which can be seen in diagrams and maps. Newer research methods have not been used so effectively, especially modelling. It seems necessary to tighten the links between the geography of pilgrimage, and indeed the whole of the geography of religion, and the developing geography of culture and humanistic geography, and to apply the methods used there.

QUESTIONS FOR THE INVESTIGATION OF SANCTUARIES AND PILGRIMAGE DESTINATIONS

1. General part

1. Sanctuary: current name, introductory description (e.g. whether church festivals are held there).
2. Status of the destination (town, village), its administrative and church status.
3. Detailed location description (e.g. town centre or periphery, on a hill or at its foot, near a miraculous spring, a venerated natural site).

4. Krótka historia miejscowości.

5. Dostępność komunikacyjna (np. przy linii kolejowej, przy drodze międzynarodowej, krajowej, czy lokalnej, odległość od stacji kolejowej czy przystanku autobusowego, parkingi).

6. Sporządzenie planu miejscowości i sanktuarium (lub wykorzystanie istniejących materiałów kartograficznych).

II. Sanktuarium

1. Główny obiekt kultu – obraz, rzeźba (figura, płaskorzeźba itp.), usytuowanie w sanktuarium (ołtarz główny, ołtarz boczny, kaplica itp.).

2. Główne odpusty (uroczystości religijne), daty, tradycja (od kiedy?), rytę.

3. Inne uroczystości religijne.

4. Pieśni i nabożeństwa związane z głównym obiektem kultu (teksty).

5. Czy z sanktuarium związane są kalwarie (podać liczbę i wezwania kaplic, czy są relikwie z Ziemi Świętej), drogi krzyżowe, dróżki różańcowe, ich odległości od sanktuarium (plan).

6. Wota, ich typy i formy, liczba, ekspozycja (np. w skarbcu, w cudownej kaplicy), obrzędy składania wotów, księgi wotów (od kiedy?).

7. Czy są księgi łask i prośb (od kiedy?).

8. Translokacja kultu cudownego wizerunku (np. kopie kultowe w innych ośrodkach w kraju i za granicą).

9. Peregrynacje cudownego wizerunku (zasięg przestrzenny, częstotliwość).

III. Pielgrzymki

1. Czy są prowadzone księgi pielgrzymkowe i od kiedy (dla badacza powinno być to podstawowe źródło informacji o ruchu pielgrzymkowym).

2. Księgi odprowadzanych mszy św. (materiał uzupełniający).

3. Pielgrzymki:

a) historia,

b) wielkość ruchu ogółem od czasów najdawniejszych do współczesnych. W przypadku większości sanktuariów takie materiały istnieją co najwyżej od roku 1945, ale w niektórych można odnaleźć materiały starsze. Wymaga to pracy w archiwum sanktuarium, a często również w archiwach zakonnych czy w ogóle kościelnych.

4. Rodzaje (typy) pielgrzymek – według różnych kryteriów:

a) ze względu na zasięg przestrzenny: lokalne, dekanalne, diecezjalne, ponadregionalne, krajowe, zagraniczne (wielkości i bliższa charakterystyka, m.in.: zebrać materiały do prezentacji kartograficznej zasięgu ośrodka, np. z jakich parafii czy miejscowości przyjeżdżają pielgrzymi),

b) indywidualne, grupowe (podać charakter grup, skąd i przez kogo organizowane),

c) pielgrzymki stanowe (np. mężczyzn, kobiet itp.),

d) pielgrzymki zawodowe,

e) pielgrzymki według wykorzystywanych środków transportu,

4. A short historical outline of the destination.

5. Accessibility (e.g. near a railway, by an international, national or local road, distance from the railway station or bus stop, car parks).

6. Preparing a plan of the destination and sanctuary (or using the existing cartographic materials).

II. The sanctuary

1. The primary object of the cult – a painting, sculpture (statue, bas-relief etc.), its location in the sanctuary (the main altar, side altar, chapel, etc.).

2. The main church festivals (religious celebrations), dates, tradition (since when?), rites.

3. Other religious celebrations.

4. Songs and services connected with the primary object of the cult main (texts).

5. Is the sanctuary connected with calvaries (give the number and names of chapels; are there any relics from the Holy Land?), stations of the cross, rosary 'paths'; the distance from them to the sanctuary (plan)?

6. Votive offerings, their type and form, number, exhibition (e.g. in the treasury, the miraculous chapel), rites of votive offerings, 'books of votive offerings' (since when?).

7. Are there 'books of graces and requests' (since when)?

8. Translocation of the miraculous image (e.g. copies in other pilgrimage centres in the country and abroad).

9. Peregrinations of the miraculous image (spatial range, frequency).

III. Pilgrimage

1. Are pilgrimage books kept and since when (this should be the basic source of information regarding pilgrimage)?

2. Books of masses celebrated (supplementary material).

3. Pilgrimage:

a) history,

b) pilgrimage numbers from earliest to contemporary times. In the majority of sanctuaries such materials have existed since 1945 at the longest, but in others older material can be found. This requires searching the sanctuary's archives, and sometimes also in monastic or church archives in general.

4. Types of pilgrimage according to different criteria:

a) according to spatial range: local, diocesan, supra-regional, national, foreign (their scale and description; the task is, for instance, to collect information for the cartographic presentation of the pilgrimage centre's influence such as from what parishes or places pilgrims arrive),

b) individual or group pilgrimage (describe the group, where they come from, who organises them),

f) struktura wiekowa i socjalna pielgrzymów,
g) pielgrzymki piesze – wielkość, zasięg przestrzenny, trasy wędrówki (z mapką), miejsca zatrzymań, noclegów, czas wędrówki, pokonywany dystans (km), miejsca postoju w ośrodku docelowym,

h) pielgrzymki według wykorzystywanych obiektów noclegowych,

i) sezonowość ruchu pielgrzymkowego (z uwzględnieniem zasięgu przestrzennego ośrodka).

5. Stałe szlaki pielgrzymkowe (od kiedy, podać ich zasięg w różnym czasie z uwzględnieniem różnych form ruchu pielgrzymkowego, schemat szlaków).

6. Ryty i zachowania pielgrzymów w sanktuarium; folklor pielgrzymkowy, tradycje i legendy związane z sanktuarium.

7. Charakterystyka pobytu grup pielgrzymkowych w ośrodku:

a) odprawiana specjalna msza św. lub inne nabożeństwo,

b) odprawianie drogi krzyżowej lub drózek różańcowych,

c) udział w specjalnych uroczystościach (np. Misterium Męki Pańskiej, Pogrzeb Matki Bożej itp.).

8. Przeciętny okres pobytu pielgrzymów (według typów i form pielgrzymek).

9. Odwiedzający sanktuarium według motywów i częstotliwości ich przyjazdu:

a) religijne,

b) religijno-poznawcze,

c) wyłącznie turystyczne,

d) czy przyjazd do ośrodka był wyłącznym celem wędrówki, czy też stanowił jedynie etap dłuższej podróży,

e) częstotliwość przyjazdów (kilka razy do roku, raz do roku, co kilka lat, co jakiś czas, ilu badanych pielgrzymów jest w ośrodku po raz pierwszy?).

10. „Specjalizacja” ośrodka np.:

a) pielgrzymki dzieci pierwszokomunijnych,

b) pielgrzymki rodzin,

c) pielgrzymki ludzi pracy,

d) pielgrzymki rolników,

e) pielgrzymki młodzieżowe (np. młodzieży szkolnej, maturzystów, studentów),

f) pielgrzymki mniejszości narodowych,

g) pielgrzymki chorych,

h) pielgrzymki kombatanów itp.

11. Imprezy parareligijne (np. festiwale sztuki religijnej, kongresy o tematyce religijnej itp.).

12. Formy działalności ośrodka na rzecz pielgrzymów:

a) formy pracy duszpasterskiej,

b) działalność wydawnicza (wymienić i scharakteryzować wydawnictwa publikowane przez ośrodek),

c) działalność popularno-oświatowa (np. wystawy, muzea, skarbcze, projekcje filmów itp.),

d) usługi typu „gospodarczego” (np. dom pielgrzyma, pola namiotowe, parkingi itp.),

e) inne.

c) kinds of pilgrims (e.g. men, women, etc.),

d) pilgrimages of work professions,

e) pilgrimage according to the means of transport used,

f) age and social structure of pilgrims,

g) walked pilgrimage – size, spatial range, routes (map), places visited, overnight stops, duration, distance covered (km), places visited at the destination,

h) pilgrimage according to accommodation used,

i) seasonality of pilgrimage (with consideration of the spatial reach of the pilgrimage centre).

5. Established pilgrimage routes (how long they have existed, their range at different times, including different forms of pilgrimage; route system).

6. Pilgrim rites and behaviours in the sanctuary; pilgrimage folklore, traditions and legends connected with the sanctuary.

7. Description of how pilgrimage groups spend time at the centre:

a) special mass or other service,

b) the stations of the cross or rosary 'paths',

c) participation in special celebrations,

d) pilgrims' average length of stay (according to the types and forms of pilgrimage),

8. Visitors to the sanctuary according to motive and frequency of arrival:

a) religious,

b) religious-educational,

c) purely tourist,

d) was the arrival at the pilgrimage centre the only aim of the journey, or was it a stage of a longer journey?

e) frequency of arrivals (several times a year, once a year, every few years; how many pilgrims included in the study are visiting the pilgrimage centre for the first time).

9. 'Specialisation' of the pilgrimage centre:

a) pilgrimage of children at their first communion,

b) family pilgrimage,

c) workers' pilgrimage,

d) farmers' pilgrimage,

e) youth pilgrimage (school, secondary school leavers, students),

f) pilgrimages of national minorities,

g) pilgrimage of the sick,

h) pilgrimage of war veterans.

10. Quasi-religious events (e.g. religious art festivals, conferences devoted to religion, etc.).

11. The pilgrimage centre's activities for pilgrims:

a) forms of ministry,

b) publishing (name and describe materials published by the pilgrimage centre),

c) popular education (e.g. exhibitions, museums, treasures, film presentations, etc.).

13. Relacja ośrodek kultu – samorząd terytorialny (zwłaszcza szczebla lokalnego, powiatowego i wojewódzkiego).

14. Formy oddziaływania ośrodka kultu jako jednego z elementów aktywacji społeczno-gospodarczej miejscowości i regionu.

IV. Infrastruktura turystyczna miejscowości

1. Baza noclegowa, typy obiektów noclegowych, czy jest dom pielgrzyma. Wielkość bazy noclegowej (liczba łóżek) według typów obiektów i dysponentów bazy.

2. Baza gastronomiczna (typy, wielkość).

3. Sieć handlowa (z wyszczególnieniem placówek nastawionych szczególnie na obsługę pielgrzymów).

4. Urządzenia towarzyszące (np. parkingi, placówki kulturalne i medyczne itp.).

5. Stopień prywatyzacji poszczególnych elementów infrastruktury.

6. Lokalizacja poszczególnych elementów infrastruktury względem sanktuarium (mapka).

V. Inne obserwacje i materiały

Każde sanktuarium ma swoją specyfikę i niekiedy unikatowe materiały, które nie mieszczą się w *Kwestionariuszu* opracowanym dla wszystkich sanktuariów. Takie obserwacje i materiały należy uwzględnić właśnie w tym punkcie *Kwestionariusza*.

Uwaga: Kwerenda i badania w danym ośrodku wymagają dużej wytrwałości i dobrej organizacji pracy. Opiekunowie sanktuariów w zdecydowanej większości są otwarci na taką współpracę i zwykle oczekują, że jeden egzemplarz końcowego opracowania będzie ofiarowany sanktuarium. W trakcie badań należy pamiętać o zebraniu materiału ikonograficznego.

Kwestionariusz opracowany w ramach projektu badawczego pt. *Przestrzeń i sacrum. Geografia kultury religijnej w Polsce i jej przemiany w okresie XVII–XX w. na przykładzie ośrodków kultu i migracji pielgrzymkowych* (PB 0119/P2/92/03), zmieniony i uzupełniony.

d) 'economic' services (e.g. the pilgrim refuge, camping areas, car parks, etc.),

e) other.

12. The religious cult centre and administrative authorities (local, *powiat* and *województwo*).

13. The influence of the pilgrimage centre in encouraging the socio-economic development of the destination and region.

IV. Tourist infrastructure of the destination

1. Accommodation, types of accommodation, is there a pilgrim refuge?, the number of beds according to the types of facilities and accommodation provided.

2. Catering (types, capacity).

3. Shops (a list of those oriented towards pilgrims).

4. Accompanying facilities (e.g. car parks, cultural and medical facilities, etc.).

5. Privatisation of individual infrastructure elements.

6. Location of individual infrastructure elements in relation to the sanctuary (map).

V. Other observations and materials

Every sanctuary is special and will possess unique material not covered in the questions which has been generalised for all sanctuaries. Such observation and material should be placed in this section at the end of the questions.

N.B. A survey and investigation into a given pilgrimage centre requires perseverance and effective organisation of work. Sanctuary custodians are usually open to cooperation and expect a copy of the final work to be given to the sanctuary. Researchers must remember to collect iconographic material.

The questions were devised as part of the research project entitled: *Space and the sacrum: the geography of religious culture in Poland and its development in the 17th–20th c. – a case study of religious cult centres and pilgrimage* (PB 0119/P2/92/03). It has been revised and supplemented.

BIBLIOGRAFIA – BIBLIOGRAPHY

- BILSKA-WODECKA E., 2003, *Dyfuzyja idei na przykładzie kalwarii europejskich od XV do I poł. XVIII wieku*, [w:] E. Orłowska, J. Klementowski (red.) *Kulturowy aspekt badań geograficznych. Studia teoretyczne i regionalne*, PTG, Wrocław, s. 205–214.
- BHARDWAJ S., 1973, *Hindu Places of Pilgrimage in India: A Study in Cultural Geography*, Univ. of California Press, Berkeley.
- DEFFONTAINES P., 1948, *Géographie et religions*, Gallimard, Paris.
- JACKOWSKI A., 1989, *Wybrane problemy geografii pielgrzymek w Polsce*, „Folia Geographica”, ser. Geographica-Oeconomica, t. 22, s. 11–37.

- JACKOWSKI A., 1991a, *Pielgrzymki i turystyka religijna w Polsce*, Inst. Turystyki, Warszawa.
- JACKOWSKI A., 1991b, *Zarys geografii pielgrzymek*, „Prace Geograficzne”, z. 85/107.
- JACKOWSKI A., 2003, *Świąta przestrzeni świata. Podstawy geografii religii*, Wyd. UJ, Kraków.
- JACKOWSKI A., BILSKA E., SOLJAN I., 1997, *Geografia religii – problemy badawcze, perspektywy rozwoju*, [w:] B. Domański, A. Jackowski (red.), *Geografia, człowiek, gospodarka*, Inst. Geografii UJ, Kraków, s. 85–94.
- KOWALCZYK A., 2000, *Geografia turystyki*, PWN, Warszawa.
- LESZCZYCKI S., 1937, *Zagadnienia geografii turystyki*, „Komunikaty Studium Turystyki UJ”, z. 2.

- LIJEWSKI T., MIKULOWSKI B., WYRZYKOWSKI J., 1985, *Geografia turystyczna Polski*, PWN, Warszawa.
- NOLAN M. L., NOLAN S., 1989, *Religious Pilgrimage in Modern Western Europe*, Univ. of North Carolina Press, Chapel Hill.
- PARK Ch., 1994, *Sacred worlds. An introduction to geography and religion*, Routledge, London, New York.
- RINSCHÉDE G., 1989, The pilgrimage town of Lourdes, *Journal of Cultural Geography*, vol. 7, p. 21-33.
- RINSCHÉDE G., 1995, The pilgrimage Centre of Loreto, Italy, [w:] D.P. Dubey (red.) *Pilgrimage studies: Sacred Places, Sacred Traditions*, „Pilgrimage Studies”, no 3, p. 157-178.
- ROWLEY G., EL-HAMDAN S.A., 1978, The pilgrimage to Mecca; an explanatory and predictive model, „Environment and Planning A”, vol. 10, p. 1053-1071.
- SHAIR I. M., KARAN P. P., 1979, Geography of the Islamic pilgrimage, „GeoJournal”, vol. 3, p. 599-608.
- SIGH R. P. B., 1987a, *Peregrinology and Geographic Quest (with Bibliography)*, „National Geographical Journal of India”, vol. 33, no 4.
- SIGH R. P. B., 1987b, *The pilgrimage mandala of Varanasi (Kashi): a study in sacred geography*, „National Geographical Journal of India”, vol. 33, p. 493-524.
- SOLJAN I., 2002, *Ośrodki kultu maryjnego w Karpatach Polskich*, Inst. Geografii i Gospodarki Przestrzennej UJ, Kraków.
- SOLJAN I., MATLAK H., 2000, *Pielgrzymowanie do sanktuarium Bożego Miłosierdzia w Krakowie-Łagiewnikach*, „Peregrinus Cracoviensis”, z. 9, s. 157-166.
- SOPHER D., 1967, *Geography of religions*, Foundation of Cultural Geography Series, Englewood Cliffs, New York.
- TANAKA H., 1977, *Geographic Expression of Buddhist Pilgrim Places in Shikoku Island, Japan*, „Canadian Geographer”, vol. 21, no 2, p. 111-132.
- TANAKA H., 1990, *Japanese pilgrimage places: Tradition and modernization*, [w:] D.P. Dubey (red.) *Pilgrimage Studies: Text and Context*, „Pilgrimage Studies”, no 11, p. 218-240.